

УДК 631.14.

Щурик М. В.,*доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького*

ОРГАНІЧНЕ ЗЕМЛЕРОБСТВО ЯК НАПРЯМ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА КАРПАТСЬКОГО МАКРОРЕГІОНУ

Досліджено стан організації земельного господарства в Карпатському макрорегіоні. Доведена потреба та переваги запровадження виробництва органічної продукції галузей землеробства та тваринництва. Охарактеризовано найважливіші передумови переведення аграрного сектора досліджуваного макрорегіону на виробництво екологічно чистої продукції. Запропоновано підвищити участь держави та місцевих органів самоврядування в процесах виробництва органічної продукції сільського господарства.

Ключові слова: приватизація, реформування, домогосподарства, відтворення, екологія, інвестування, сталий розвиток.

Исследовано состояние организации земельного хозяйства в Карпатском макрорегионе. Доведена потребность, а также преимущество производства органической продукции отраслей земледелия и животноводства. Охарактеризовано наиболее важные предусловия переведения аграрного сектора исследованного макрорегиона на производство экологически чистой продукции. Предложено повысить участие государства и местных органов самоуправления в процессах производства органической продукции сельского хозяйства.

Ключевые слова: приватизация, реформирование, домохозяйства, воспроизводство, экология, инвестирование, устойчивое развитие.

It is researched the situation of the organization of the land resources of the Carpathian macroregion. The article proves the necessity to develop the organic farming. The author forms mechanism and preconditions for the organic farming. The article also proposes to rise the role of state and local bodies of self-governing in the process of balance formation between nature and person's interests. The organizing and economical measures are taken to ensure preservation, improvement and land protection in the agrarian sector.

Key words: privatization, reforming, households, reproduction, ecology, investment, sustainable development.

Постановка проблеми. Надмірна забрудненість та засміченість природних ресурсів, а також атмосферного повітря призвели до погіршення корисних властивостей продукції, що виробляється в сільському госпо-

дарстві. Особливо це стосується продовольства. Перед наукою постало завдання розв'язати зазначену проблему.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Продовольча криза, погіршення екології природних ресурсів, процеси, пов'язані з морально-етичною деградацією нинішнього суспільства та інші соціально-економічні й екологічні негаразди, що нині стрімко наростають все частіше привертають увагу вчених, громадськості. Саме ці деструктивні зміни спричинили пошук причин деградації, а також шляхів виходу з кризи, що невпинно наростає. Особливо важлива роль при цьому відводиться науковцями оцінці та аналізу соціальних проблем, які, на думку багатьох учених, породжуються станом екології природних ресурсів аграрного сектора. Збільшення засміченості та забрудненості земельних угідь сільського господарства, як базового чинника організації господарської діяльності спричиняє не лише до зниження продуктивності сільськогосподарських угідь, а й погіршення якості продукції, що ними продукується. За офіційними даними, частка відносно чистих територій в Україні становить лише 7% загальної площі, умовно чистими визнано близько 8% земель, а малозабрудненими – 15%. Решта (понад 70%) – це території з небезпечними для людини умовами життєдіяльності, при цьому 1,7% загальної площі країни віднесено до категорії "території екологічного лиха" [1, с. 81]. Зрозуміло, що на екологічно-неблагополучних землях неможливо вирощувати продукцію, яка б за своїми властивостями відповідала санітарно-гігієнічним нормативам і вимогам.

Загострення проблеми продовольства в світі призвело до пошуку альтернативних джерел забезпеченості населення продуктами харчування. Насамперед це стосується виробництва генетично модифікованої продукції, яка швидко поширюється на продовольчі ринки України. Вчені неоднозначно оцінюють її запровадження як замінення натурального продукту харчування в порівнянні з тим, що виробляється в аграрному секторі. Мова йде про екологічну загрозу, яку несе продукція з генетично модифікованих організмів, оскільки її вплив на людський організм недостатньо глибоко вивчений [2, с. 46].

Наявні нині екологічні, соціальні та економічні проблеми в Україні, включаючи забезпеченість продуктами харчування, що продукуються аграрним сектором, вчені часто пов'язують з теоретичними та методологічними основами трансформаційних процесів. У нових глобальних проєктах інтенсивно зростаючі економіки, які дедалі більше вимагатимуть ресурсів зростання (і насамперед природних), дуже швидко сформується новий конфлікт інтересів за ці ресурси, подолати яких без нового інноваційного піднесення, яке б вело до економного витрачання ресурсів і масового використання нових інноваційних технологій гуманітарного характеру, буде дуже важко і малоімовірно, оскільки це безконфліктний шлях [3, с. 11]. Зазначене повною мірою стосується земельних ресурсів аграрного сектора, відтворення яких потребує запровадження нових теоретичних і

методологічних засад, які б будувались на новітніх технологіях, інноваційних продуктах, які забезпечуватимуть розв'язання органічно поєднаних завдань екологічного, соціального та економічного спрямування. Це аксіома, розв'язання якої допоможе визначити якісно нову участь аграрного сектора України в заходах планетарного спрямування. Наступні роки через стрімкий розвиток світової продовольчої кризи можуть перетворити українське сільське господарство на локомотив усієї економіки, що дасть потужний імпульс загальному прогресу [4, с. 135].

Особлива роль при цьому належить органічному землеробству, як одному з найбільш перспективних та дохідних векторів продовольчого забезпечення населення. Слід зазначити, що механізм запровадження та диверсифікації виробництва органічної продукції АПК ученими, особливо в Карпатському макрорегіоні нині залишається ще недостатньо дослідженим.

Постановка завдання. Дослідити стан запровадження органічного землеробства в аграрному секторі Карпатського макрорегіону. Запропонувати механізм його реалізації.

Результати дослідження. Аграрна та земельна реформи внесли і продовжують вносити радикальні зміни в організацію діяльності сільськогосподарського сектора економіки. Насамперед це стосується організаційно-правових форм господарювання, зокрема, зміни форм власності на землю, створення нових аграрних підприємств, формування нових пріоритетів тощо. Зміни стосуються не лише організаційно-економічних, а й екологічних, соціальних складових відтворювального процесу, які зумовлені значним погіршенням екології, загострення соціальних проблем на селі. Своєю чергою, екологічні негаразди полягають у зростанні забрудненості й засміченості сільськогосподарських земель, зростанні канцерогенних інгредієнтів у складі рослинницької та тваринницької продукції.

Деструктивність екології спричинена, насамперед, негативною динамікою обсягу викидів шкідливих речовин у атмосферне повітря (табл. 1).

Таблиця 1
Динаміка обсягу викиду шкідливих речовин у атмосферне повітря
*в Карпатському макрорегіоні **
(у розрахунку на км 2, тонн)

	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Україна	12,4	9,8	11,0	11,6	12,2	11,9
Закарпатська	2,9	3,2	5,1	5,5	6,9	7,1
Івано-Франківська	23,4	13,3	18,1	22,9	23,4	21,5
Львівська	11,0	8,8	8,6	9,5	11,6	12,2
Чернівецька	4,3	4,3	4,1	4,0	5,7	5,3

* За даними Статистичного щорічника України за 2008 рік

Найбільшого забруднення, судячи з даних табл. 1, зазнає територія Івано-Франківської та Львівської областей. Це при тому, що значна частина промислових підприємств у дослідженому макрорегіоні не працює. Найбільшими забруднювачами території макрорегіону нині є автомобільний транспорт, а також Бурштинська й Добротворівська теплові електростанції. Саме ці джерела забруднення та засміченості погіршують якісний стан земельних угідь аграрного сектора, що, своєю чергою, негативно впливає на стан здоров'я людей, а також на регенеративні функції флори та фауни. Насамперед це стосується погіршення природного стану лісових і водних ресурсів, депопуляції диких звірів і птахів, зменшення рибних запасів, зникнення багатьох видів рослин тощо. Результати сумісної негативної дії екології на природні ресурси, включаючи аграрні угіддя, тваринний і рослинний світ в кінцевому рахунку впливають на кількісний і якісний рівень задоволення життєвих потреб населення. Саме тому нині виникла потреба прийняття радикальних заходів покращення екології з метою організації виробництва екологічно чистої продукції, яка продукується аграрним сектором. Насамперед це стосується рослинницької та тваринницької галузі. Виробництво, що претендує на відповідність агроекологічним стандартам, здійснюється на основі активізації природних ресурсів підвищення родючості ґрунтів і стійкості тварин до хвороб, передбачає використання практики консервації природних ресурсів, а також збільшення біорізноманіття і збереження здатності екологічних систем до самовідновлення. При цьому хімічні та штучно створені речовини та організми або зовсім не вживаються, або їх кількість обмежується [5, с. 53].

Налагодження виробництва в Карпатському макрорегіоні потребує передусім, проведення попередніх обстежень на предмет визначення придатності земель до продукування екологічно чистої аграрної продукції. За оцінками спеціалістів "вклад" вітчизняного АПК в екологічну кризу країни становить у середньому 30-40%, у тому числі забруднення земельних ресурсів – понад 50%, а поверхневих водойм – 45-50% [6, с. 114]. Слід зазначити, що нині в Карпатському макрорегіоні немає об'єктивної інформації, яка стосується оцінки стану та забрудненості сільськогосподарських земель. Відомо лише, що екологічно непридатними до використання є земельні угіддя, що знаходяться в радіусі 50-70 км від електростанцій, хімічних заводів та металургійних комбінатів у Івано-Франківській і Львівській областях, а також території, на яких розміщувались військові бази та зберігалась ракетна і хімічна зброя. Разом з тим ніхто нині достеменно не може дати об'єктивної відповіді наскільки ці угіддя є непридатними для виробництва екологічно чистої продукції. Тому в переліку заходів запровадження виробництва органічної продукції як першочергові є проведення обстеження земельного фонду АПК на предмет його відповідності встановленим критеріям чистоти. Забруднені і засмічені землі не можуть бути використані для генезису органічної продукції продукції. Це аксіома,

без усвідомлення якої налагодити виробництво екологічно чистого продукту неможливо. Правильне та ефективне використання будь-якого засобу виробництва передбачає детальне знання його властивостей [7, с. 21].

Реалізація зазначеного стане можливим лише завдяки підтримці адекватних державних інституцій. Насамперед це стосується визначення на державному та місцевому рівнях необхідності організації продукування екологічно чистої сільськогосподарської продукції. Означене потребує державної фінансової та кадрової підтримки проведення дослідницьких робіт із встановлення чистоти земель, які можуть бути використані для потреб виробництва.

Важливим завданням, яке постає перед державними та місцевими органами самоврядування, є визначення переліку та складу продукції, а також організація механізму її сертифікації. Нині ж у більшості країн, які розвиваються, відсутнім залишається порядок сертифікації екологічно чистої продукції. Таким чином, налагодження виробництва – лише невелика частина зусиль на шляху доведення її до споживача. Саме тому одним із завдань, які можуть бути вирішені державою, – це створення пунктів сертифікації продукту на предмет відповідності його критеріям придатності, корисності, чистоти тощо. Причому ці критерії мають відповідати не місцевим, а загальноприйнятим стандартам європейських країн, які вже зуміли налагодити в сільському господарстві виробництво екологічно чистої продукції.

У функції держави має входити також організація збуту та фінансова підтримка виробників органічної продукції, оскільки, затрати на її виготовлення є порівняно вищими. Крім того, сільське господарство залежить від впливу природного чинника. Йдеться про те, що зусилля господарників можуть бути зруйновані негативними природними катаклізмами. Саме тому держава має забезпечити компенсацію товаровиробникам сум завданних збитків.

Зважаючи на те, що Україна вступила в СОТ, важливою функцією держави має стати організація збуту органічної продукції не лише на внутрішньому, а й зовнішньому ринках.

Запровадження органічного землеробства, реалізація екологічно чистої продукції потребує створення адекватної реклами. Це стосується висвітлення в пресі, радіо, телебаченні переваг вітчизняної екологічної продукції, її впливу на покращення здоров'я людини.

Держава повинна також організувати захист вітчизняних виробників органічної аграрної продукції від тиску агрохімічних корпорацій, якими нині налагоджено потужне виробництво гербіцидів, отрутохімікатів, біодобавок, мінеральних добрив тощо. За інших умов запровадження та розвиток екологічно чистої продукції приречено на невдачу.

Налагодження генезису екологічного продукту потребує також задіяності держави та місцевих органів влади в фінансуванні заходів покращення земельних угідь, реанімації їх регенеративних властивостей. Озна-

чені заходи потребують фінансування капітальних вкладень, спрямованих, у першу чергу, на розкислення ґрунтів. Держава повинна повернути собі властиві їй функції, які мають загальнонаціональне стратегічне значення. Насамперед це стосується фінансування та організації робіт з осушення та обводнення земельних площ, зменшення питомої ваги надмірно кислих ґрунтів тощо. Офіційні дані Держкомзему України засвідчують, що в сільськогосподарському обігу досліджуваного макрорегіону продовжує знаходитись значна частина надмірно кислих ґрунтів (табл. 2).

Таблиця 2
Площа кислих ґрунтів у Карпатському макрорегіоні
(тис.га)

	Всього	В тому числі			
		близькі до нейтральних (рН 5,6-6,0)	слабокислі (рН 5,1-5,5)	середньокислі (рН 4,6-5,0)	сильнокислі (рН < 4,6)
Україна	10692,0	5217,6	3465,3	1373,0	636,1
Закарпатська	352,9	31,1	52,4	89,5	179,9
Івано-Франківська	418,3	109,7	120,5	89,6	98,5
Львівська	579,6	221,5	163,4	106,2	88,5
Чернівецька	189,7	93,3	42,3	30,6	23,5
Разом по макрорегіону	1540,5	455,6	378,6	315,9	390,4

Питома вага сильнокислих ґрунтів у Карпатському макрорегіоні становить 64,4%. Нині в чотирьох областях України зосереджена більша частина земельних площ, які потребують проведення заходів по їх розкисленню, завдяки чому частина з них може бути використана для виробництва органічної сільськогосподарської продукції.

Слід зазначити, що в умовах планово-директивної моделі організації земельного господарства проблеми нейтралізації кислотності сільськогосподарських угідь у тодішніх колгоспах і радгоспах розв'язувались державою. Йдеться про проведення дослідницьких робіт по оцінці кислотності земельних площ, безпосереднє внесення вапна та вапнякового борошна, фінансування інших заходів за рахунок капітальних вкладень держави з метою нейтралізації надмірної кислотності ґрунтів. Нині ж, як нами зазначено вище, держава практично самоусунулась від фінансування та організації робіт по капітальному покращенню складу ґрунтів, проведенню заходів з їх збереження й охорони.

Аналіз засвідчує, що інакше воно і не могло бути, оскільки аграрною

та земельною реформами практично було знищено сільськогосподарські підприємства (включаючи ті, які зуміли на той час належним чином організувати використання, збереження, покращення та охорону земель, не порушуючи при цьому вимог екології та успішно розв'язували соціальні та економічні завдання), а сформовані ними цілісні земельні фонди надмірно було подрібнено (0,7-0,9 га). Саме тому покращення, збереження та охорону земельних часток держава організаційно, фінансово, фізично забезпечити нині не може. Ці та інші причини не дають можливості державним структурам, місцевим органам самоврядування забезпечувати нейтралізацію кислотності ґрунтів. Утворилася своєрідна дилема, розв'язання якої, на нашу думку, потребує проведення низки радикальних змін включаючи заходи повторної реприватизації, деприватизації, об'єднання та укрупнення сільськогосподарських земель тощо. Тільки завдяки проведенню таких трансформацій організаційного плану будуть створені умови для відновлення функцій держави, пов'язаних з капітальним покращенням, збереженням та охороною земель аграрного сектора.

Дослідження земельних угідь на предмет встановлення кислотності засвідчують, що в аграрному секторі досліджуваного макрорегіону їх площа ділянок є значно більшою, оскільки офіційні дані стосуються лише сільськогосподарських підприємств. В той же час земельні частки (паї) господарств населення (нині тут зосереджено близько двох третин усього фонду сільськогосподарських угідь) в розрахунок не приймалися. Крім того, обстеження земельних угідь на предмет їх кислотності за останні десять років в аграрному секторі досліджуваного макрорегіону не проводились. До уваги слід приймати також і те, що суб'єкти володіння та користування землею самостійно не проводять робіт, пов'язаних з нейтралізацією кислотності ґрунтів. Таким чином, площа кислих ґрунтів у аграрному секторі нині є значно більшою, ніж вона офіційно подається державними статистичними органами.

Наступним, не менш важливим заходом на шляху запровадження виробництва органічної продукції в Карпатському макрорегіоні є покращення родючості сільськогосподарських угідь. Така потреба пояснюється тим, що продуктивність земельного аграрного фонду не є високою і тому актуальною є потреба внесення добрив. При цьому пріоритетність має бути надана виключно органіці, оскільки саме на таких засадах організоване нині виробництво в країнах, які вже давно працюють на ринку органічної продукції.

Дослідження кількості внесених добрив, а також їх склад у аграрному секторі Івано-Франківської області, як однієї з типових, яка входить до Карпатського макрорегіону засвідчують про наявну деструктивність цього процесу (табл. 3).

Дані табл. 3 з усією очевидністю засвідчують про недоробки та пере-

коси, що стосуються покращення природних властивостей ґрунтів за допомогою добрив. Принагідно зазначимо, що інакше воно бути не могло, оскільки поголів'я худоби в сільськогосподарських підприємствах за роки аграрної та земельної реформ практично повністю знищено, а в господарствах населення зменшилось у п'ять разів. Крім того, тут не створено умов, мотивації (як це мало місце до проведення роздержавлення, паювання і приватизації землі та майна колишніх сільськогосподарських підприємств) розвитку тваринництва, оскільки держава, місцеві органи влади самоусунулись від підтримки цього важливого сектора аграрної економіки. Як результат, вітчизняний ринок молочної та м'ясної продукції нині заповнений низькопробними, генетично модифікованими продуктами, що завозяться із-за кордону. Таким чином розвитку органічного землеробства в Карпатському макрорегіоні повинно передувати відродження тваринництва.

Таблиця 3
Динаміка внесення добрив під сільськогосподарські культури
*в сільськогосподарських підприємствах**

	1990	1996	2000	2005	2008	2009
Мінеральні добрива						
Внесено у поживних речовинах – усього, тис. ц	794,0	86,1	51,0	30,7	80,7	81,6
Удобрена площа, тис. га	322,7	105,4	70,2	40,0	69,1	69,8
Частка удобреної площі, відсотків	97,5	45,1	41,7	51,8	72,9	70,4
Внесено у поживних речовинах на 1 га посівної площі, кг	240,0	37,0	30,0	40,0	85,0	82,0
Органічні добрива						
Внесено – усього, тис. т	5064,1	1417,0	480,1	128,5	117,6	106,2
Удобрена площа, тис. га	78,2	23,5	8,9	2,6	6,9	5,0
Частка удобреної площі, відсотків	23,6	10,1	5,3	3,4	7,2	5,0
Внесено на 1 га посівної площі, т	15,3	6,1	2,8	1,7	1,2	1,1

* Розвиток села Івано-Франківщини. Статистичний збірник. За ред. Л. О. Зброй / Держкомстат України. Головне управління статистики в Івано-Франківській області. м. Івано-Франківськ. – 2010. – С. 266.

Становлення та виробництво екологічно чистої сільськогосподарської продукції, як засвідчують результати наших досліджень, може стати од-

ним із найбільш важливих, стратегічних напрямів розвитку аграрного сектора для досліджуваного макрорегіону, оскільки для цього тут є всі передумови. Насамперед це стосується наявності окремих земельних територій, які практично ніколи не були задіяні в сільськогосподарському обігу. Крім того в макрорегіоні екологічно чистим залишається значна частина угідь, які розміщені в гірських Карпатах, і тут збереглися унікальні рідкісні рослини, дикий тваринний світ, високими залишаються асимілятивні властивості ресурсів лісу, води тощо.

Важливою складовою, що може детермінувати нове виробництво є також людський потенціал. Досліджувана територія належить до однієї з найбільш густонаселених в Україні. Серед сільського населення збереглася традиційна прив'язаність, любов до землі, до хліборобської праці, напрацьовані професійні засади до використання, покращення, збереження та охорони земель не порушуючи при цьому екологію.

Існують й інші чинники, які засвідчують про те, що тут є всі можливості організації виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції. Завдання ж полягає в організації цього процесу, доведення до відома суб'єктів господарювання на селі особливостей технології та установлених вимог і критеріїв у зв'язку з виробництвом органічної продукції.

Крім того, узгодженості та прозорості потребують питання, що стосуються сертифікації, ціноутворення, реалізації продуктів аграрної органіки, підтримки та відшкодування можливих втрат виробництва тощо. Виконання зазначених функцій, безпосередню організацію цього процесу слід доручити місцевим органам влади, оскільки саме вони безпосередньо повинні здійснювати контроль за використанням, збереженням, покращенням та охороною земельного фонду. Крім того, за безпосередньої участі місцевої влади здійснюватимуться заходи регуляторного впливу та допомоги держави щодо організації виробництва органічної сільськогосподарської продукції.

Висновки. Надмірно швидке забруднення та засмічення природних ресурсів, атмосферного повітря стало однією з причин погіршення якості сільськогосподарської продукції, що виробляється в аграрному секторі Карпатського макрорегіону. Крім того, загострення продовольчої кризи призвело до швидкого поширення на вітчизняному продовольчому ринку генетично модифікованих продуктів. Завдає шкоду здоров'ю також запровадження в технологію виготовлення рослинницької та тваринницької продукції використання різного роду біодобавок, біостимуляторів, інгредієнтів, властивості яких залишаються поки що недостатньо дослідженими вітчизняною наукою. Слід зазначити, що аналогічні процеси спостерігаються не лише на вітчизняному, а й на ринках інших держав. Результати малоконтрольованого виробництва та реалізації такої продукції часто стають причиною погіршення здоров'я населення, а також призводить до порушення збалансованості біосфери. Порушення вимог екології, інші

деструктивні дії потребують розробки альтернативних рішень, імплементація яких дозволила б наповнити продовольчий ринок органічною сільськогосподарською продукцією, реанімувала збалансованість природних ресурсів, біосфери тощо. Йдеться про поширення та розвиток якісно нового напрямку організації виробництва сільськогосподарської продукції, який би поєднував одночасне, збалансоване забезпечення населення продовольством не порушуючи при цьому екологічних, соціальних та економічних складових суспільного відтворювального процесу.

Особливо важлива роль у процесі запровадження нових засад до виробництва екологічно чистої продукції належить регіонам, оскільки, повсюдно зробити це неможливо. Крім того, значна частина земель нині не є придатною для організації органічного землеробства. Дослідження засвідчують, що певний потенціал виробництва екологічно чистої продукції має аграрний сектор Карпатського макрорегіону. Разом з тим, його запровадження потребує проведення низки превентивних заходів, квітенсенцією яких є радикальне зменшення обсягу викиду шкідливих речовин у атмосферне повітря стаціонарними та рухомими джерелами. Важливим заходом на шляху імплементації органічного землеробства є також обстеження земель на предмет оцінки їх забрудненості та засміченості.

Реалізація засад виробництва екологічно чистої продукції стане об'єктивно можливою завдяки задіяності до цього процесу держави, місцевих органів влади, громадськості. Насамперед це стосується організації системи заходів, спрямованих на нейтралізацію надмірної кислотності ґрунтів. Йдеться про проведення державними інститутами заходів, які стосуються земель обстеження аграрного сектора, фінансування міроприємств зниження кислотності, переорієнтацію на підвищення родючості земель завдяки збільшенню обсягу виробництва органічних добрив. Означене потребує реанімувати та підтримати фінансово, організаційно тваринницьку галузь, провести заходи із впорядкування структури сільськогосподарських угідь, створити сучасні земельні господарства тощо. З цієї метою доцільно в межах кожного населеного пункту розробити конкретну програму (бізнес-план), які би слугували офіційним документом організації запровадження та виробництва органічно чистої продукції.

Література:

1. Віленчук О. Гармонізація єдиного еколого-економічного простору України / О. Віленчук // Економіка України. – 2009. – № 3. – С. 80-87.
2. Лісова політика: теорія і практика // Під наук. ред. проф., д. е. н. Синякевича І. М. Авторський колектив: Синякевич І. М., Соловій І. П., Врублевська О. В. і ін.: Монографія. – Львів : ЛА "Піраміда", 2008. – 612 с.
3. Геєць В. Конфігурація геополітичної карти світу та її проблемність / В. Геєць // Економіка України. – 2011. – № 1. – С. 4-15.

4. Лібанова Е. Ціннісні орієнтації та соціальні реалії українського суспільства / Е. Лібанова // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 120-136.
5. Шубравська О. Ринок органічної продукції та перспективи його розвитку в Україні / О. Шубравська // Економіка України. – 2008. – № 1. – С. 53-61.
6. Трегобчук В. М. Концептуальні основи сталого та економічного розвитку національного АПК. Укн. : Проблеми сталого розвитку України. – К. : “БМТ”, 1998. – С. 114.
7. Мрачковська Н. К. Формування та ефективність використання земельних ресурсів / Н. К. Мрачковська // Економіка АПК. – 2010. – № 9. – С. 21-25.